Curtea de Argeş, scrieri care la rândul lor îl pun în lumină pe Neagoe Basarab, reprezintă, de asemenea, o stratagemă menită să asigure veracitatea plăsmuirilor. Alcătuirea acestora poate fi plasată în perioada traducerii *Vieții lui Nifon*, deci foarte probabil după 1660[54], atunci când avem cunoştinţă că încep să circule şi copiile romanului *Varlaam şi Ioasaf* (traducerea lui Udrişte Năsturel), de unde sunt preluate numele celor doi călugări îndrăgiți de Neagoe Basarab.

DEUX COURTS ÉCRITS À CARACTÈRE MONACAL ATTRIBUÉS À NEAGOÉ BASARAB. CONSIDÉRATIONS PHILOLOGIQUES

(Résumé)

Les deux écrits examinés sont les créations d'un moine érudit de la deuxième moitié du XVIIe siècle. L'auteur a pris *Les Conseils de Neagoé Basarab à son fils Théodosie* pour modèle de ces falsifications.

Cuvinte-cheie: paternitate, Neagoe Basarab, călugăr anonim, scrieri contrafăcute.
Mots-clés: paternité, Neagoé Basarab, moine anonyme, écrits contrefaits.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti"
Bucureşti, Calea 13 Septembrie nr. 13

Eugen Pavel

TEXTUL EVANGHELIC ÎN CULTURA ROMÂNĂ (ÎNCERCARE DE SINTEZĂ)

Carte referențială a creştinismului, *Tetraevanghelul* cuprinde cele patru evanghelii canonice ale *Noului Testament*, dispuse în ordinea consacrată a evangheliştilor cărora le sunt atribuite (Matei, Marcu, Luca şi Ioan), împărțite în pericope (zaceale), precedate de indicații tipiconale privind ziua şi săptămâna liturgică în care urmau să fie citite în cadrul serviciului divin. Atât *Tetraevanghelul*, cât şi *Evangheliarul (Evanghelia)* pornesc de la acelaşi text biblic, adaptat însă unor funcții diferite. Inițial, cartea era folosită atât ca text de lectură, cât şi ca text de slujbă, datorită adnotărilor privind începutul şi sfârşitul fiecărei citiri de pe parcursul anului bisericesc. Ulterior, prin selecția şi reordonarea materiei, textul a fost structurat sub forma *Evangheliarului*, care conține fragmentele biblice aşezate potrivit lecționarului liturgic grecesc, începând cu pericopa la Duminica Învierii din *Evanghelia după Ioan*. Păstrată pe masa altarului, *Evanghelia* este citită de

[54] Vezi articolul nostru *Despre data traducerii româneşti a **Vieții patriarhului Nifon** şi despre „momentul" inserării ei în **Letopisețul cantacuzinesc***, în volumul *Scriere şi cultură românească veche*, Bucureşti, 2005, p. 355.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

preot sau de diacon, în special la duminici şi sărbători, la oficierea liturghiei şi a slujbelor celor şapte Laude.

Cele dintâi Tetraevanghele în slavonă care ne-au parvenit, fragmentar, au fost copiate la noi încă din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. În 1404–1405, călugărul Nicodim de la Tismana, retras în Transilvania, probabil la Sihăstria Prislopului sau, mai degrabă, în Banatul de Severin, la Vodiţa, transcrie pe pergament textul celor patru evanghelii, cel dintâi manuscris cu dată certă realizat în spaţiul românesc, având o ferecătură cu plăci de argint aurit (păstrat în prezent la Muzeul Naţional de Artă al României)[1]. În 1429, în scriptoriul de la Mănăstirea Neamţ, Gavriil Uric copiază, la comanda soţiei lui Alexandru cel Bun, Doamna Marina, un *Tetraevanghel* slavon, o capodoperă artistică ilustrată cu miniaturi de factură bizantină ale celor patru evanghelişti, care vor fi reproduse cu fidelitate de o întreagă pleiadă de copişti care i-a urmat. În paralel cu textul slavon, pe o coloană mai îngustă, se află textul grecesc, scris la o dată mai târzie (manuscrisul se află la Bodleian Library a Universităţii din Oxford). Acelaşi talentat monah nemţean va mai executa, din porunca pârcălabului de origine ardeleană Laţcu Cândea, în 1436, un alt *Tetraevanghel* (păstrat la Muzeul Naţional de Artă al României), reuşind să creeze o adevărată şcoală de caligrafi miniaturişti şi să ofere modele nu numai pentru scrierea şi ilustraţia medievală, ci şi pentru pictura murală bisericească din perioada următoare[2]. Tradiţia caligrafică va fi continuată cu noi lucrări executate în epoca lui Ştefan cel Mare la mănăstirile de la Neamţ şi Putna, majoritatea fiind scrise pe pergament, împodobite cu o iconografie şi o ornamentaţie bogate, cu miniaturi pe o pagină întreagă, iniţiale ornate şi frontispicii cu motivul cercurilor înlănţuite şi îmbinate, decorate în aur şi chinovar, fiind ferecate în argint sau argint aurit, uneori bătut cu pietre preţioase. Este notabil faptul că operele create în aceste centre de copişti şi miniaturişti au condus la impunerea unui autentic stil moldovenesc, care va influenţa sub aspect grafic şi stilistic manuscrisele provenite din lumea ortodoxă, cu precădere cele ruseşti, începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea. O statistică ne arată că, dintre cele 63 de manuscrise religioase care datează din timpul voievodului moldovean, 21 sunt Tetraevanghele[3]. Printre acestea se află

[1] Ion-Radu Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Ţara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404–1405)*, în RS, XIII, 1966, p. 203–221.

[2] Vezi Sorin Ulea, *Gavril Uric. Studiu paleografic*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", seria artă plastică, 28, 1981, p. 35–62.

[3] O primă retrospectivă a acestora, cvasiexhaustivă, a realizat Emil Turdeanu în studiul *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, publicat în „Cercetări literare", V, 1943, p. 101–240; idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, vol. I, ediţie îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1997, p. 25–167, 286–322; a se vedea şi M. Berza, *Miniaturi şi manuscrise*, în *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, Editura Academiei, 1958, p. 361–371; idem, *Trei tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul în Muzeul Istoric de la Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, Editura Academiei, 1964, p. 589–639; Constantin Rezachevici, *Un Tetraevanghel necunoscut aparţinând familiei dinspre mamă a lui Ştefan cel Mare*, în SMIM, VIII, 1975, p. 163–182; Scarlat Porcescu, *Tetraevanghelul de la Humor (1473) cu portretul lui Ştefan cel Mare*, în MMS, LVII, 1981, nr. 7–9, p. 498–529; Al. Mareş, *Consideraţii pe marginea a două valoroase tetraevanghele slavone*, în SMIM, XXI, 2003, p. 209–221.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

manuscrisul copiat de ieromonahul Nicodim, în 1473, în care se află pe fila 266^{v} portretul miniat al domnitorului, acesta dăruindu-l Mănăstirii de la Humor (manuscris aflat în prezent la Muzeul Național de Istorie a României), apoi cele caligrafiate de monahul Paladie, în 1488–1489, de Pahomie monahul, în 1490, destinat Mănăstirii Voroneț (ultimul ajuns la Muzeul Istoric din Moscova). La cererea logofătului Mihu şi a fraților săi, aflați în pribegie, diacul Trif scria, în 1477, un *Tetraevanghel* la Lwów. În 1488, era scris la Mănăstirea Prislop din Țara Hațegului, pentru Episcopia Feleacului de lângă Cluj, din îndemnul arhiepiscopului Daniil, un *Tetraevanghel* slavon care va fi legat cu o ferecătură de argint, dăruită în 1498 de Isac, vistiernicul lui Ştefan cel Mare. Alte manuscrise sunt executate de harnicul caligraf şi miniaturist Teodor Mărişescul de la Mănăstirea Neamț, în 1491, pentru Biserica „Adormirea Maicii Domnului" din Bacău, în 1492, pentru Mănăstirea Zografu (ambele aflate în Muzeul Istoric din Moscova), în 1493, pentru biserica din Cetatea Hotinului (păstrat actualmente la Die Bayerische Staatsbibliothek din München), şi în 1498, pentru Mănăstirea Moldovița (existent în Muzeul Istoric din Moscova). Diacul Toader termină de scris, în 1493, în cetatea Sucevei, un *Tetraevanghel* din porunca Mariei Voichița, cea de-a treia soție a domnitorului moldovean, care îl va dărui Mănăstirii de la Pătrăuți (manuscris păstrat la Morgan Library & Museum din New York). Ştefan cel Mare va mai înzestra şi Biserica „Adormirea Maicii Domnului" din Borzeşti, de pe Trotuş, în 1495, cu un *Tetraevanghel* scris cu un an mai devreme, apoi Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos, cu un manuscris copiat şi decorat de Filip monahul, în 1502 (exemplar conservat la Östereichische National-bibliothek din Viena), iar unul scris de ieromonahul Spiridon de la Mănăstirea Putna, tot în 1502, va fi dăruit Bisericii „Sf. Ioan Botezătorul" din Piatra Neamț. Un alt *Tetraevanghel* de la Mănăstirea Putna este comandat de domnitor, în 1504, cu câteva luni înainte de moartea sa, lucrarea fiind continuată apoi, sub patronajul fiului său, Bogdan al III-lea, şi ferecată în 1507. Modelul manuscriselor moldoveneşti este adoptat – e drept, izolat – şi în Muntenia, unde popa Dobromir scrie în 1471 un *Tetraevanghel* slavon, la comanda clucerului Furcă (exemplar păstrat în Biblioteca Publică de Stat din Sankt-Petersburg). Tradiția manuscrisă se va prelungi şi în secolele următoare, concurată însă tot mai mult de ecloziunea cărții tipărite.

Cel dintâi tipograf atestat pe teritoriul românesc, ieromonahul Macarie, va imprima un *Tetraevanghel* slavon, apărut în 25 iunie 1512, după ce scosese la lumină un *Liturghier*, în 1508, şi un *Octoih*, în 1510. O ediție ştiințifică a *Tetraevanghelului* macarian va fi publicată în 1999[4]. Locul de apariție al cărții nu este specificat în epilog, fiind plasat cu aproximație în Țara Românească, respectiv la Târgovişte sau Mănăstirea Dealu, cel mai frecvent, dar şi la Bucureşti sau la o mănăstire din jur, eventual la Snagov, la Mănăstirea Bistrița sau la Râmnic. Nu au lipsit nici partizanii localizării tipăriturilor macariene la Veneția, în celebra oficină a lui Andrea Torresani şi Aldo Manutius (Alexandru Odobescu, Virgil Molin), ipoteză puțin plauzibilă.

[4] *Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512*. Der erste kirchenslavische Evangeliendruck (ediție facsimilată de Heinz Miklas, cu colaborarea lui Ştefan Godorogea şi Christian Hannick), Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1999.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

Presupunerile privind aducerea materialului tipografic chirilic de la Veneția, Cracovia sau Cetinje au fost acceptate cu rezerve, unii istorici (B.P. Hasdeu, N. Iorga, P.P. Panaitescu) considerând tiparul macarian un produs intern. Încercările de identificare a lui Macarie cu diferite personaje omonime din epocă au fost numeroase, dintre care aceea cu tipograful muntenegrean Macarie, venit de la Cetinje în Țara Românească, de unde s-a retras apoi la Mănăstirea Hilandar, pare a fi cea mai credibilă. Tipărit în două variante, o ediție comună, pe hârtie, şi una de lux, pe pergament, *Tetraevanghelul* lui Macarie îl avea ca patron pe „domnul însuşi stăpânitor" Neagoe Basarab, care menționa în postfață că „Cel în Treime închinat a binevoit să umple biserica sa cu sfinte cărți pentru slăvirea şi folosul cititorilor". Formulările din epilog, la fel ca în *Octoihul* din 1510, coincid cu cele din *Octoihul* scos de Macarie, în 1493–1494, la Cetinje. B.P. Hasdeu sesizase similitudinile frapante între vignetele şi inițialele ornate din manuscrisele executate în vremea lui Ştefan cel Mare şi cele din tipăriturile „periodului" macarian, convins de „originea curat românească a ingenioaselor arabescuri"[5] create de ieromonahul din Muntenegru. Urmând modelul manuscriselor moldoveneşti, cartea din 1512 se distinge, la fel ca tipăriturile anterioare ale lui Macarie, prin eleganța tiparului bicolor, negru şi roşu, a caracterelor tăiate cu finețe şi precizie, precum şi a frontispiciilor alcătuite din antrelacuri geometrice, cu stema Țării Româneşti în mijloc. Cartea va exercita o puternică înrâurire asupra edițiilor slavone care i-au urmat, atât din spațiul românesc, cât şi din cel sud-dunărean, textul fiind reprodus în *Tetraevanghelul* slavon de la Sibiu, scos de Filip Mahler, în 1546, ca şi în edițiile sârbeşti de la Belgrad, din 1552, şi de la Mănăstirea Mrkšina, din 1562. Frontispiciile sale specifice cu arabescuri au fost imitate, uneori cu stângăcie, şi în ediția sârbă de la Mănăstirea Rujan, din 1537, în *Octoihul mic* al lui Coresi din 1557, în *Triod-Penticostarul* coresian de la Târgovişte, din 1558, precum şi în unele ediții ale *Tetraevanghelului* imprimate în deceniile următoare.

Alte Tetraevanghele slavone vor mai tipări, în secolul al XVI-lea, Dimitrie Liubavici (c. 1548–1551), diaconul Coresi (1562, cu ajutorul diacului Tudor, 1579 şi 1583, ambele împreună cu Mănăilă), diacul Călin (1565), ieromonahul Lavrentie (c. 1575, 1582) şi diacul Lorinț (1579). Ediția coresiană din 1562 derivă dintr-o versiune diferită de cea macariană, fiind preluată în reeditările ulterioare[6].

Există informații privind traducerea celor patru evanghelii şi a epistolelor pauline în Moldova în jurul anului 1532. Într-o scrisoare ce datează din acel an (publicată în vol. XIV al colecției polone *Acta Tomiciana*, apărut la Poznán, în 1952), se face referire la un „învățat bătrân" moldovean sosit la Wittemberg cu intenția de a-l audia pe Martin Luther şi de a tipări aceste cărți sfinte în română,

[5] B.P. Hasdeu, *Un tezaur de tipo-xilografie română de pe la 1550*, în „Traian", I, nr. 27, 29 iunie 1869, p. 107.

[6] Vezi şi Ion Gheție, Al. Mareş, *Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română*, Bucureşti, Editura Minerva, 1994, p. 161–175.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

polonă şi germană[7]. Abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea vor fi scrise sau tipărite câteva versiuni în limba română ale evangheliilor, care vor prefigura procesul complex de introducere a limbii naţionale în biserică.

Prima tipăritură cunoscută care conţine şi un text în limba română este scoasă de Filip Moldoveanul (Philippus Pictor, alias Mahler), la Sibiu, în 1552–1553, fiind semnalată de I. Karataev şi Émile Picot, şi descrisă apoi de I. Bogdan[8]. Cunoscută sub numele (impropriu) de *Evangheliarul* slavo-român de la Sibiu sau *Evangheliarul* de la Petersburg (exemplarul descoperit se află în Biblioteca „M.E. Saltykov-Ščedrin" din acest oraş), cartea a fost imprimată în acelaşi centru unde apăruse, în 1544, *Catehismul*, cea mai veche tipăritură românească, astăzi pierdută. Textul bilingv, dispus pe două coloane, în slavonă şi în română, transmis fragmentar, cuprinde cap. 3, v. 17–27, v. 55, din *Evanghelia după Matei*. E. Petrovici stabilea, pe baza particularităţilor de limbă, originea moldovenească a traducerii, pe care L. Demény o punea în legătură cu presupusa versiune a evangheliilor care ar fi existat în 1532[9]. Examenul lingvistic minuţios privind proveniența dialectală a textului l-a condus pe I. Gheţie la concluzia prezenţei a două straturi de limbă: unul bănăţean-hunedorean, majoritar, care ar aparţine traducătorului, şi altul moldovenesc, care poate fi atribuit revizorului şi tipografului[10]. Această părere a fost împărtăşită şi de Al. Mareş, care a adus noi argumente privind conservarea unor fonetisme din aceste arii dialectale[11]. Dacă N. Iorga credea că „tipăritorul" ediţiei sibiene, identificat, în mod greşit, cu diacul Lorinţ, „a luat numai ca bază forma coresiană", pe care „a dat-o cuiva s-o îndrepte şi s-o schimbe"[12], N. Drăganu opina că „avem de a face cu o traducere din slavoneşte, deosebită de aceea a lui Coresi"[13]. Existenţa unei dependenţe între cele două versiuni nu poate fi totuşi respinsă. Traducerea, efectuată sub impulsul Reformei, cu unele inserţii textuale de inspiraţie protestantă, s-a bazat pe o versiune asemănătoare cu cea tipărită de Macarie, în 1512, corelată cu textul

[7] Vezi Şerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuţii la istoria societăţii moldoveneşti în veacul al XVI-lea*, în „Studii. Revistă de istorie", XI, 1958, nr. 4, p. 62–63.

[8] Ioan Bogdan, *O evanghelie slavonă cu traducere română din secolul al XVI-lea*, în „Convorbiri literare", XXV, 1891, nr. 1, p. 33–40; idem, *Scrieri alese*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de G. Mihăilă, cu o prefaţă de Emil Petrovici, Bucureşti, Editura Academiei, 1968, p. 512–516.

[9] O ediţie facsimilată, însoţită de un studiu lingvistic şi de un studiu istoric, a fost publicată de Emil Petrovici şi L. Demény în 1971.

[10] Ion Gheţie, *Consideraţii filologice asupra „Evangheliarului din Petersburg"*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 47–79; idem, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, Editura Academiei, 1975, p. 216–221.

[11] Al. Mareş, *Observaţii cu privire la „Evangheliarul din Petersburg"*, în LR, XVI, 1967, nr. 1, p. 65–75; idem, *„Evangheliarul din Petersburg", tipărirea unei mai vechi traduceri moldoveneşti?*, în LR, XVII, 1968, nr. 1, p. 85–87.

[12] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ediţia a II-a revăzută şi larg întregită, vol. I, Bucureşti, Editura Librăriei Pavel Suru, 1925, p. 197.

[13] N. Drăganu, *„Istoria literaturii româneşti"*, în DR, IV, 1924–1926, partea a II-a, p. 1147.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

german al *Bibliei* lui Luther[14]. Ipoteze mai noi admit prezența unor similitudini cu versiunile husite cehești (*Biblia Olomoucká*) și cu cele vechi germane de la sfârșitul secolului al XV-lea ale textului biblic, editate de Johannes Mentelin[15].

O altă versiune bilingvă, cu traducere interliniară, a *Tetraevanghelului* se află în fragmentele dintr-un vechi miscelaneu, *Codicele Bratul*[16], care constau în câteva pasaje din *Evanghelia după Matei* (pericopele 18–26, 108) și din Evanghelia după Ioan (pericopele 44 și 45). Porțiunile în slavonă sunt scrise cu cerneală neagră, iar cele alternative în română cu cerneală roșie, fapt care facilitează lectura, constituind, în același timp, și o modalitate de control a fidelității transpunerii. Textul, înrudit în unele părți cu cel al ediției sibiene, dar și cu o versiune din care descinde și ediția lui Coresi, a fost copiat în anul de la facerea lumii 7068, respectiv în intervalul 1 septembrie 1559 – 31 august 1560, într-o zonă din sud-estul Transilvaniei, probabil chiar la Brașov. Particularitățile lingvistice ale textului sugerează fructificarea de către popa Bratul a unui manuscris redactat într-o zonă dialectală nordică, probabil în Moldova[17].

Cea de-a treia versiune în română a *Tetraevanghelului* îi aparține lui Coresi, care o va tipări la Brașov, împreună cu diacul Tudor, între 3 mai 1560 și 30 ianuarie 1561[18]. Scoasă sub patronajul „judelui" Johannes Benkner, probabil din inițiativa propagatorilor Reformei, cartea era destinată în exclusivitate mediilor ortodoxe, „să fie popilor rumâneşti să înțeleagă, să învețe rumânii cine-s creștini", cum se arată în epilog. Alcătuirea noii versiuni este plasată înaintea apariției *Catehismului* coresian din 1560, în care apar pasaje necorectate din bruionul *Tetraevanghelului*, înainte deci ca acesta să fi fost înaintat la tipar. Pornind de la denumirea monedelor amintite în text și de la perioada circulației acestora în țările române, P.P. Panaitescu opina că traducerea românească ar data din anii 1512–1518, cel mai târziu din 1526, ea fiind premergătoare pătrunderii Reformei în Transilvania[19]. Același istoric împărtășea, „în chip definitiv", ideea că traducerea s-a efectuat după ediția slavonă a lui Macarie din 1512, părere care și-a câștigat mulți aderenți. Chestiunea definitivării noii versiuni a *Tetraevanghelului* a fost clarificată printr-o analiză sursologică mai profundă, prin intermediul căreia Al. Mareș a ajuns la concluzia că

[14] O cercetare mai recentă ne-a oferit Liliane Tasmowski, *Notes pour une étude de l'«Evangheliar slavo-român de la Sibiu»*, în *Studii de lingvistică și filologie romanică. Hommages offerts à Sanda Reinheimer Rîpeanu*, București, Editura Universității din București, 2007, p. 545–558.

[15] Vezi Ioan-Florin Florescu, *Le Tétraévangile de Sibiu (1551–1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles*, în „Biblicum Jassyense". Romanian Journal for Biblical Philology and Hermeneutics, vol. I, 2010, p. 38–90.

[16] Editat de Alexandru Gafton în 2003.

[17] Vezi Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 342–344.

[18] O ediție a textului transliterat, comparat cu *Evangheliarul lui Radu de la Mănicești* din 1574, a fost alcătuită de Florica Dimitrescu în 1963.

[19] P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei, 1965, p. 119.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

traducătorii nu au apelat la textul slavon al lui Macarie, ci la o versiune slavonă a celor patru evanghelii care a stat şi la baza ediţiei din 1562[20]. Aceasta a fost versiunea de control cu care a fost confruntată ediţia sibiană din 1552–1553, colaţionată, la rândul ei, cu o traducere românească rotacizantă, localizabilă în nordul Moldovei. În funcţie de particularităţile de limbă depistate în textul coresian (un strat lingvistic sudic şi unul nordic), nu este exclusă nici folosirea unui copii intermediare bănăţene-hunedorene a versiunii moldoveneşti sau proveniența unora dintre traducători din aceste zone dialectale. Cert este că, cu toate modelele la care se raportează, traducerea publicată în 1561 este inferioară celei din *Tetraevanghelul* slavo-român de la Sibiu. În privinţa influenţei *Tetraevanghelului* coresian asupra versiunii evangheliilor din *Noul Testament* din 1648, ea este mult mai redusă decât s-a crezut.

Aceleiaşi versiuni îi aparţine şi *Tetraevanghelul* copiat între 3 iunie şi 4 iulie 1574, în insula Rhodos, de grămăticul Radu de la Măniceşti, din porunca lui Pătraşco sau a lui Petru Cercel, fiii lui Pătraşcu cel Bun. Acelaşi copist transcrisese şi un *Tetraevanghel* slavon în 1572. Cunoscut şi sub numele de *Evangheliarul de la Londra* (fiind păstrat în colecţia Harley de la British Library), manuscrisul a fost descris mai întâi de Hasdeu, în 1882, în „Columna lui Traian". Textul a fost editat de M. Gaster, într-un volum tipărit prin anii 1892–1895, dar difuzat abia în 1929, fără ştirea autorului, cu titlul greşit de *Tetraevanghelul diaconului Coresi din 1561*. Asemănările izbitoare cu *Tetraevanghelul* coresian au tranşat de la început problema „izvodului", mulţi cercetători împărtăşind ideea că ar fi vorba de o copie directă a ediţiei din 1561. Deşi recunoştea că tipăritura coresiană şi copia pisarului Radu „sunt identice până în cele mai mici amănunte", N. Iorga se îndoia că acesta, plecat de multă vreme din ţară, ar fi putut cunoaşte efectiv ediţia din 1561[21]. Alte opinii înclină în favoarea considerării textului drept o copie a traducerii originale a Tetraevanghelului. După Ştefan Paşca, de exemplu, transcrierea s-a efectuat după o copie intermediară de pe la 1557–1558 a traducerii originale plasate în jurul anului 1550, Coresi folosindu-se de o altă copie făcută după acelaşi prototip[22]. În preambului ediţiei comparative pe care a realizat-o, Florica Dimitrescu crede totuşi că Radu de la Măniceşti a copiat direct de pe tipăritura braşoveană. Critica textuală i-a permis lui I. Gheţie să conchidă că este vorba despre o copie directă sau mediată a unui exemplar din ediţia tipărită[23].

În fine, o versiune cu diferenţe textuale ale evangheliilor faţă de cele din secolul al XVI-lea sau din *Noul Testament* de la Bălgrad şi din *Biblia* de la Bucureşti este cuprinsă în *Tetraevanghelul* de la Războieni-Neamţ, copiat la mijlocul

[20] Al. Mareş, *Precizări în legătură cu traducerea „Tetraevanghelului" lui Coresi*, în SCL, XVIII, 1967, nr. 6, p. 651–667; idem, *Scriere şi cultură românească veche*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005, p. 267–275.

[21] N. Iorga, *op. cit.*, p. 108.

[22] Şt. Paşca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii şi al filologiei române*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 113–114.

[23] Ion Gheţie, Al. Mareş, *Originile*, p. 353.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

secolului al XVII-lea (BAR, ms. rom. 296), care conține variante multiple de redactare/traducere pentru același context[24].

Reticența clerului ortodox față de înlocuirea limbii liturgice persista încă, astfel că aceste traduceri ale celor patru evanghelii nu au avut un impact mai larg. Abia în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea curentul național câștigă teren, prin publicarea la București, în 1682, sub patronajul lui Șerban Cantacuzino, a *Evangheliei*, concepută, potrivit predosloviei, „precum umblă cea elinească și întru toate aseamene, după orânduiala Besearecii Răsăritului, alcătuindu-se și svintele cuvinte spre mai aleasă înțeleagere a limbii rumânești". Momentul de cotitură girat de mitropolitul Teodosie constă, așadar, în prima restructurare a evangheliilor pe zile și sărbători, în succesiunea citirii lor în biserică, renunțându-se la vechea ordine canonică răsăriteană, deoarece până atunci, așa cum se va arăta și în predoslovia *Apostolului* din 1683, „această dară despărțire în patru părți a Noului Testament, fieștecare parte n-au avut osebirea capetelor, după rânduiala grecescului tipic, ce era răsipit și amestecat și cu nevoie a găsi a fieștecăriia zi capu ce era să-l citească". Această mutație s-a soldat, de fapt, cu acceptarea *Evangheliei* în limba română ca o carte liturgică și introducerea ei oficială în slujbă[25]. Ediția din 1682 va fi reluată în *Evanghelia greco-română* tipărită de Antim Ivireanul, tot la București, în 1693, în care textul original în paralel era menit „să să dezleage îndoirea" față de exactitatea traducerii, pentru ca același ilustru ieromonah să o tipărească din nou în română, la Snagov, în 1697, de data aceasta „diortosită mai cu multă nevoință". Cartea este împărțită acum, pentru prima oară, pe capitole, „pentru ca să poată afla fieștecine mai lesne ce i-ar trebui la Tetraevanghel", așa cum se precizează într-o notă. Acesta va fi textul-etalon pentru reeditările viitoare ale *Evangheliei*, care s-a constituit prin conlucrarea, în diferite etape, a unor cărturari recunoscuți în epocă, traducători, revizori și tipografi, între care stolnicul Iordache Cantacuzino, logofeții Radu și Șerban Greceanu, ieromonahul Atanasie Moldoveanul, Antim Ivireanul și, negreșit, dascălul Damaschin, tălmăcitorul prin excelență al cărților noastre de ritual. Într-un îndreptar dogmatic, liturgic și canonic alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, împreună cu mitropolitul Teodosie, pe care Atanasie Anghel îl va semna în 1698, cu prilejul hirotonirii sale, i se solicita ierarhului ardelean ca Evanghelia „să pui să să citească au slovenească, au rumânească"[26], făcându-se trimitere chiar la noua apariție de la Snagov. Recomandarea privind alegerea benevolă a limbii de cult indică, totodată, un anumit bilingvism ce a premers procesul de naționalizare definitivă a serviciului religios. *Evanghelia* lui Antim Ivireanul din 1697, reprodusă

[24] Gheorghe Chivu, *De la litera la spiritul textului sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris*, în *Text și discurs religios*, vol. II, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2010, p. 41–48.

[25] Pentru problematica de față, vezi și Ghenadie, *Evangheliile. Studii istorico-literare*, București, Stabilimentul Grafic „I.V. Socec", 1895; Tit Simedrea, *Evanghelia – carte liturgică în limba română*, în BOR, LXXVI, 1958, nr. 12, p. 1112–1119; Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 155–162.

[26] *Condica sântă,* publicată dupre original de archiereul Ghenadie Craioveanu (Enăceanu), vol. I, București, Tipo-Litografia Cărților Bisericești, 1886, p. 82.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

cu fidelitate, mai întâi în ediția bucureşteană din 1723, se va impune ca un punct de reper pentru alte ediții din secolul al XVIII-lea. O notă aparte o reprezintă *Evanghelia* de la Râmnic, din 1746, editată de ieromonahul Lavrentie de la Mănăstirea Hurez, realizată printr-o confruntare a tipăriturilor anterioare de la Bucureşti şi Snagov cu traducerea *Tâlcuirii Evangheliilor* a lui Teofilact al Bulgariei, datorată lui Damaschin. Astfel, suntem avertizați în epilog că, dacă vom compara textul noii versiuni cu „niscari izvoade greceşti sau şi rumâneşti tipărite mai denainte, să ştii că pe multe locuri nu se va potrivi la cuvinte, pentru că eu am urmat tălmăciturii izvodului părintelui Damaschin Episcopul, dascălul cel mare, alcătuit după *Tâlcuiala* lui Teofilact, şi, până n-am cetit şi tâlcul, n-am aşezat fieştecare cuvânt". Colaționarea edițiilor din 1723 şi din 1746 ne relevă existența unor porțiuni identice întinse, dar şi a unor diferențe textuale, cu un plus de înnoire la nivelul vocabularului în *Evanghelia* de la Râmnic. Cele două tipărituri au jucat, fiecare în parte, un rol decisiv în unificarea limbii române literare declanşată în jurul anului 1750.

Unele paralelisme pot evidenția raporturile şi conexiunile existente între diferitele versiuni ale Evangheliilor, publicate începând de la mijlocul secolului al XVII-lea şi până la începutul secolului al XIX-lea. E suficient să comparăm, de pildă, două segmente din Matei 18, versetele 10 şi 15[27]: *socotiți să nu obidiți* (NTB, Ev 1682) – *socotiți să nu urgisiți* (Ev 1697, 1723, 1762, 1765, BA; aceeaşi formă se întâlneşte şi în BBl, dar primul termen este glosat prin: *căutați, vedeți*) – *căutați să nu huliți* (BB) – *căutați să nu defăimați* (Ev 1746, 1806, 1812); *mergi şi-l vădeaşte* (Ev 1682, 1697, 1723, 1762) – *mergi şi-l ceartă* (Ev 1746, 1765, 1806, 1812, BA, BBl) – *pasă şi ceartă pre el* (NTB, BB). Observăm, mai întâi, câteva preluări din textul *Noului Testament* din 1648 în *Evanghelia* de la Bucureşti din 1682 şi în *Biblia* din 1688. Sesizăm, de asemenea, că, în timp ce ediția de la Iaşi, din 1762, este tributară, cu mici excepții, celor de la Bucureşti din 1723, 1742, 1750 sau 1760, *Evanghelia* din 1746 va fi transpusă, fără intervenții majore, în celelalte apariții de la Râmnic, din 1784 şi 1794, precum şi în cele de la Sibiu, din 1806, şi de la Buda, din 1812. Pe un palier puțin diferit de redactare se situează edițiile de la Blaj din 1765, 1776 şi 1817, care urmează textul stabilit în tipăriturile de la Bucureşti, cu unele corecții operate după cel de la Râmnic, ce pot fi puse pe seama tipografilor veniți din acest centru. Textul corespunzător din cele două biblii blăjene din 1760–1761 şi 1795 este conceput tot pe aceeaşi linie, cu unele prelungiri din *Noul Testament de la Bălgrad*.

[27] Folosim, în continuare, următoarele abrevieri: CT = Coresi, *Tetraevanghelul*, Braşov, 1561 (ed. 1963); NTB = *Noul Testament sau împăcarea au Leagea Noao*, Bălgrad, 1648 (ed. 1988); Ev 1682 = *Sfânta şi dumnezăiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1682; Ev 1697 = *Sfânta şi dumnezăiasca Evanghelie*, Snagov, 1697; Ev 1723 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1723; Ev 1746 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Râmnic, 1746; Ev 1762 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Iaşi, 1762; Ev. 1765 = *Sfânta şi dumnezeiasca a lui Isus Hristos Evanghelie*, Blaj, 1765; Ev 1806 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Sibiu, 1806; Ev 1812 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Buda, 1812; BA = *Biblia* lui P. P. Aron, BAR Cluj, ms. rom. 22 (ed. 2005); BB = *Bibliia, adecă dumnezeiasca Scriptură ale cei Vechi şi ale cei Noao Leage*, Bucureşti, 1688 (ed. 1988, 1997); BBl = *Bibliia, adecă dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi şi a ceii Noao*, Blaj, 1795 (ed. 2000).

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

Trebuie să mai consemnăm că versiunea Evangheliilor inclusă în monumentala tipăritură din 1648 se deosebeşte de restul textelor similare, ea rezultând din asimilarea noului model umanist occidental. Sursa latină de bază, asumată de traducători, a fost identificată, pe rând, fie în textul *Vulgatei* („izvodul lui Ieronim"), fie în textul noilor traduceri comentate ale Sf. Scripturi datorate criticismului luteran. Pornind de la identităţile care se constată între „şumele" fiecărui capitol al tipăriturii din 1648 şi textul scoliilor latine corespunzătoare, precum şi de la rolul gloselor marginale de a înregistra variante de traducere şi diferenţe de ordin semantico-lexical faţă de alte versiuni de control, am admis posibilitatea folosirii de către traducătorii de la Alba Iulia a unei ediţii greco-latine de tip poliglot[28]. Astfel de ediţii critice bilingve şi trilingve vor apărea în oficina familiei Estienne, începând de la mijlocul secolului al XVI-lea, care vor reda, în paralel cu textul grecesc şi vechea versiune din *Vulgata*, o nouă versiune în latină prelucrată de Théodore de Bèze după traducerea lui Erasmus de Rotterdam, devenită ulterior *textus receptus*. O asemenea ediţie greco-latină, publicată pe trei coloane, în 1611, la Geneva, conţine la fiecare capitol câte un *argumentum*, conform scoliilor alcătuite, în secolul anterior, de François du Jon (Junius), un erudit biblist hughenot[29]. O paralelă între rezumatele din ediţia geneveză şi cele postate la începutul fiecărui capitol al *Noului Testament*, tutelat de Simion Ştefan, probează o relaţie certă de filiaţie, aşa cum reiese din acest exemplu din Marcu, 5: *1. Daemoniacus sanatur. 6. Daemon agnoscens Christum. 9. Legio daemoniorum. 13. In porcos intrat. 22. Iairi filia. 25. Mulier a fluxione sanguinis sanatur. 26. Medici. 34. Fides. 39. Dormire* (NT 1611); *1. Îndrăcitul să vindică. 6. Dracul cunoscu pre Hristos. 9. Un legheon de draci. 13. Întrară în porci. 22. Fata lui Iair. 25. Muiarea de cursul sângelui să vindecă. 26. Vracii. 34. Credinţa. 39. Adurmirea* (NTB).

Similitudinile cu unele izvoare latine nu se limitează numai la nivelul rezumatelor introductive, inexistente în *Vulgata*, ci apar şi în alte porţiuni ale textului. Vom compara un verset din Rugăciunea domnească, în cele două ocurenţe evanghelice. În Luca 11,3, formularea din NTB (*Pâinea noastră de toate zilele dă-ne noao astăzi*) corespunde întocmai *Vulgatei* (*Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*), dar şi, parţial, versiunilor lui Théodore de Bèze (*Panem nostrum quotidianum da nobis in diem*) şi Erasmus (*Panem nostrum quotidianum da nobis quotidie*). În schimb, în Matei 6,11, traducătorii de la Bălgrad optează tranşant pentru noua variantă a lui Bèze, identică în acest loc cu cea din Erasmus: *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*; NTB *Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăzi*; cf. Vulgata *Panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie*. Notăm

[28] Vezi Eugen Pavel, *Carte şi tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj, Editura Clusium, 2001, p. 163–180.

[29] Am utilizat următoarele ediţii: *Novum Testamentum Jesu Christi graece et latine*, primo quidem studio et industria Des. Erasmi Roter. accurate editum, Basileae, Per haeredes Nicolai Bryling, 1571; *Novum Jesu Christi Testamentum graece et latine: Theodoro Beza interprete, cum duplici interpretatione*, [Geneva], Apud Samuelem Crispinum, MDCXI (abreviat: NT 1611).

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

că, în acelaşi context, Petru Pavel Aron tradusese în 1760–1761 pasajul din *Vulgata* cu fidelitate şi o anumită adecvare stilistică: *Pânea noastră ce mai presus de fire dă-ne noao astăzi*. Translaţia de la paradigma de sorginte slavonă (*Pita noastră săţioasă dă-ne noao astăzi/în toate zilele*), întâlnită la Coresi, la cea de inspiraţie occidentală s-a generalizat, prin urmare, în formula Rugăciunii domneşti, care circula în epocă[30], ca şi în întreg cuprinsul primei traduceri a *Noului Testament* în limba română.

Ediţia din 1648 a exercitat o influenţă covârşitoare asupra textelor neotestamentare ulterioare, respectiv asupra *Bibliei de la Bucureşti*, a traducerii lui Petru Pavel Aron şi, într-o oarecare măsură, asupra *Bibliei de la Blaj*[31]. Punctele de convergenţă, ca şi cele divergente pot fi puse în evidenţă prin compararea unor serii lexicale: CT, BB, BA *gloate* – NTB *mulţime* – BBl *noroade* (Matei 8, 1); CT *stricat* – NTB, BB, BA *bubos* – BBl *lepros,* glosat prin *bubos* (Matei 8, 2); CT *nărodul* – NTB, BB *mulţimea* – BA *gloata* – BBl *norodul* (Marcu 12, 41); CT *şţercul* – NTB, BA *oţapocul* – BB *aţapocul / aşchiia* – BBl *gozul* (Luca 6, 42). Observăm dependenţa mai pronunţată, în cele două cazuri (BB, BA), faţă de textul din 1648, ca şi tendinţa de distanţare a lui Samuil Micu în privinţa unor opţiuni lexicale (*norod, lepros*). Cărturarul blăjean glosează termenul *gozul*, în a doua ocurenţă a sa, prin *şţercul*, cuvânt de origine latină prezent la Coresi şi care se va impune, în ambele pasaje, şi în ediţia sinodală a *Bibliei* din 1914, o prelucrare, de altfel, a ediţiei din 1795. Oscilând între tradiţie şi inovaţie, textul evanghelic atinsese, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, un stadiu semnificativ al evoluţiei sale, în consonanţă cu procesul de modernizare a limbajului biblic românesc.

THE GOSPEL TEXT IN ROMANIAN CULTURE (A SYNTHETIC PROJECT)

(Abstract)

The author has devised a retrospective philological study of the dissemination of evangelical texts in Romanian culture, since the Slavonic period until the early pre-modern era. The research points out that the works created in the fifteenth century in different centers of copyists and miniaturists led to the imposition of a genuine Moldavian style, which was affected the graphic and stylistic aspect of the manuscripts from the Orthodox world. Next century was marked by several Slavonic Gospels printed, at first, by Macarie, in 1512, and by several Romanian versions of the Gospels, realised by Philip Moldoveanul (Mahler), in 1552–1553, by the priest Bratul, in 1559–1560, by diac Coresi, in 1561, and by Radu from Măniceşti, in 1574. The replacement of the liturgical language and the introduction of national language in church occurred only in the last decades of the seventeenth century, by the publication of the Gospel, in Bucharest, in 1682, under the patronage of Serban Cantacuzino, the text being then reprinted by Antim Ivireanu in 1697, and becoming a standard text for all subsequent editions. The study contains some parallel analysis of texts, aimed to

[30] Cf. Eugen Munteanu, *op. cit.*, p. 427–442.

[31] Vezi Eugen Pavel, *Între filologie şi bibliofilie*, Cluj, Editura „Biblioteca Apostrof”, 2007, p. 128–132.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)

show the relationships and connections between the various editions and reprints of the Gospel. The research underlines that there is a different version of the Gospels to be found in the New Testament printed in 1648, in Alba Iulia, as a result of the uptake and processing of Western humanistic model, and illuminates the way in which the Bibles published in 1688 and 1795 relate to this particular version.

Cuvinte-cheie: evanghelie, tradiție manuscrisă, surse ale traducerii, înlocuirea limbii liturgice, modelul umanist occidental.

Keywords: gospel, the manuscript tradition, sources of translation, the replacement of liturgical language, Western humanistic model.

Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară „Sextil Puşcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță nr. 21

Maria Stanciu-Istrate

DERIVATE NEOBIŞNUITE ÎNTR-UN TEXT ROMÂNESC DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA*

1. La jumătatea veacului al XVII-lea, în literatura română veche apărea prima traducere a unui roman care a lăsat urme adânci în mai toate literaturile europene. Traducătorul, logofătul Udrişte Năsturel din Fiereşti, fără a constitui o apariție singulară în epocă, îşi depăşea, prin erudiție, contemporanii. Bun cunoscător de slavonă, latină şi probabil greacă, a lăsat în urmă o moştenire literară impresionantă. Însă scrierile care i-au adus celebritatea au fost traducerile, cea mai cunoscută şi, în acelaşi timp, cea care i-a asigurat nemurirea prin insistența cu care a fost scrisă şi rescrisă în numeroase copii manuscrise fiind aceea a „celui mai renumit şi mai bun roman spiritual al Evului Mediu”, după cum l-a numit bizantinologul german Karl Krumbracher[1]. Este vorba despre *Viața Sfinților Varlaam şi Ioasaf*, tălmăcită dintr-un izvod slavon în anul 1648.

După opinia cercetătorilor români, valoarea artistică a tălmăcirii literare date de Năsturel este comparabilă cu aceea a *Cazaniei* lui Varlaam[2]. Manuscrisul autograf al traducerii s-a pierdut, iar scrierea, spre deosebire de toate celelalte opere

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Valorificarea identităților culturale în procesele globale”, cofinanțat de Uniunea Europeană şi Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/89/1.5/S/59758.

[1] Ap. Nicolae Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, Bucureşti, 1929, p. 232.

[2] Vezi Al. Piru, *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, Bucureşti, 1977, p. 82–86.

BDD-A475 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-20 10:01:27 UTC)